

ЗАПАДНАТА КНИГА В ГРЪЦКИЯ АРЕАЛ

КОНСТАНТИНОС ДИМАРАС

Заглавието ни представя един красив последователен израз: някога казваха „нашия Изток“. Все пак „Гръцкият изток“ точно отразява онази част от Изтока, чийто основен културен инструмент (*langue de culture*) е гръцкият език. Впрочем бихме могли да предпочетем „гръцкия Изток“ като по-непринуден израз. Но преди да продължим, ще направим две уточнения, едното от които се изисква от заглавието, а другото — от темата ни. „Западна книга“ е термин, най-малко двузначен: може да означава книга, написана на западен език, но и книга — независимо от езика ѝ — отпечатана в западна типография. От тази последна, чисто техническа гледна точка, ръководещата ни покрай другото тук, западни книги са и всички прозведения на старите или по-късните гръцки писатели, които по-рано или по-късно са били отпе-

Константинос Т. Димарас (1904—1992 г.) е един от най-ярките представители на интелектуалния живот на съвременна Гърция. Многобройните му изследвания в областта на историята, литературната история, история на идеите и менталитетите бележат етап в развитието на гръцката наука. Приносът му за осветляването на гръцката и балканската история и духовен живот през XV—XX век има значението и ролята на истинска школа, отговаряща на нуждите на съвременната епоха. К. Т. Димарас е учредител на Дружеството за проучване на гръцкото Просвещение (1962 г.), обединяващо ученици и последователи на Димарас, допринесли за разкриването на важни явления в гръцкия духовен живот при прехода към Новото време. От 1968 до 1971 г. ръководи Центъра за новогръцки изследвания в Атина, а след това е директор на Института за новогръцки изследвания в Париж. Автор е на „История на новогръцката литература“, излязла от печат през 1948 г. и претърпяла до днес многобройни издания, между които и на френски, английски, румънски и български език. Сред по-значимите му изследвания са „Гръцкото Просвещение“ (1977, 1980, 1983), „Гръцкият Романтизъм“ (1982), „Константинос Папаригопулос, неговата епоха, живот и дело“ (1986), „Атина, 3 май 1837 г.“ (1987), представляващи задълбочени анализи на гръцкия духовен живот през XV—XX век.

На български език са преведени неговата „История на новогръцката литература“ (1974) и „Романтичната историография в Гърция“ — сп. Балканистика, 2, 1987.

Публикуваното тук изследване на К. Т. Димарас е отпечатано в сборника „Книгата в прединдустриалното общество“, Атина, 1982 г. и в изданието „Исторически изследвания“, Атина, 1992. 176—191.

чатани в западни печатници. Ние се интересуваме, обаче, главно от материалното тяло на книгата, което представлява носителя на духа. Накрая, тъй като ще се движим в такава област, би било необходимо — от друга страна — усилие за определяне на тънкото разграничение между библиофила, колекционера — наричаха го книгосъбирач — и системния създател на една типична (по някакъв признак) библиотека. Това независимо от сложните преплитания при съчетанието на повече от един нюанс в един и същи човек. Ако обаче не прибягваме — при всеки случай и всяко изследване, които ни занимават, към внимателни разграничения, светът около нас ще остане винаги в аморфна и неопределена маса.

Сега, след като направихме един първи преглед на изразите, препоръчван от Епиктет като начало на учението, можем да пристъпим към поставеното в очертаните рамки наше изследване. Следователно ще търсим кога, как и кои западни автори влизат в течение на времето в областта на гръцката култура, каква част от тях остава и каква е мисията им. Естествено, говорейки за изследването на влизашите тук книги, имаме предвид категории произведения; не че бихме пренебрегнали издирването на конкретни издания — предел на усилията ни в тази посока според мен, — но това предполага други граници и друга подготовка, различна от онази, която извън някои редки изключения, мога да предложа. Колкото до хронологическите рамки на темата ни, долната граница ще е зависима от сведенията, с които разполагаме и от някои обрати на времето. Да кажем само, че изложението ни ще тръгне по същество от края на XVI в., причините за което ще видим по-нататък. Минавайки отново с налагащата се от естеството на нещата гъвкавост през по-късните времена, ще спрем до борбата за освобождение: оттам се променя и същността на културните процеси, изискващи по-други подходи и други критерии. Което, разбира се, не значи, че не ще използваме по-късни сведения при осветляването на по-стари явления.

Онова, което накратко трябва да кажем като въведение е: от някакъв момент нататък, от който може да се проследи някакво писание, носител на култура, да отива от Изток на Запад, тръгва и едно противоположно движение — от Запад на Изток. Първият стадий, започнал непосредствено при завладяването — изнасянето на ръкописи, е описан речовито от поета:

И келтът, и готът, и аламанът,
всеки варварин с нас ще ликува,
и италианецът от всички пръв,
облечени в раса и понтифици,
би паднал в нозете на Елена
и лебеда от Евротас би обожавал.

Така Паламас описва резултатите от бягството на гръцките книжовници на Запад след приближаването на неприятеля и плодовете, които извлича Ренесансът от образованите гърци, донесли ръкописите в европейските държави. Поетични видения. Същевременно обаче те ни предават точно схващането, което властва по отношение на тези явления в по-старите времена. Днес и отношението ни към самите събития, които — освен оценяването им — няма повод да ни занимават тук, е доста променено: в културните движения търсенето ни интересува много повече от предлагането; това, без друго, поне що се отнася до мен, е смисълът на проследяването на всички

влияния, които особено в наше време интересуват науката с една ревност, която не винаги е „на почит“.

Една такава жажда — независимо от пренасянето на гръцката ученост, съществува през XV век на Запад. Нещо подобно ще изследваме сега в гръцкото духовно пространство, стигайки до същността на темата ни. При всеки случай принципът на историята би ни поставил в един свят на търсения, от който бихме могли да научим много, който би ни помогнал да проникнем по-дълбоко в гръцката характерология и който би ни позволил да разгледваме трудностите, обкръжаващи контакта на гръцкия свят със Запада. Имам предвид изследването на влечението към изучаването на езици в античността, средновековието и по-късно, ако не разполагахме с нещо, което считам по-точно в нашите дирения в тази област, както използвах за заглавие на изложението ни „гръцкия ареал“. Естествено става дума за гръцкия културен ареал, както бихме казали на френски *l'aîre culturelle hellénique* или *grecque*, съобразно гледната точка. Впрочем, започвайки, веднага ще кажа, тъй като това е първата съществена тема, на която се спираме, че това разграничение на *grec* и *hellénique*, съответно приспособено на гръцки, а също и изразът *langue de culture* ни пренасят *in medias res**. Преди доста години имах повод да коментирам една фраза на Неофитос Дукас, написана и публикувана от учения епиротец през 1811 г.:

„Ελληνες δὲ ἐννοῶ, ὅταν πρόφέρω τὸ γλῶσσόν τοῦτο καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα, οὐχὶ μόνον τοῦς ὀλίγοις ἐκείνοις τοῦς κατοικοῦντάς τὴν γρηκίαν Ἑλλάδα, ἀλλ' ἂν καὶ πᾶσαν τὴν ἐκτάσιν ἐν ἣ ὀμιλεῖται αὐτῇ ἢ νεωτέρα τῶν Ἑλλήνων διάλεκτος δι' ἣς καλλιεργεῖται καὶ φθάνει ἕκαστος εἰς ἴδιον τέλος τοιοῦτοι δὲ εἶναι καὶ τοῦ Προῦτου μέχρι τοῦ Νείλου πάντες ὁχεδὸν οἱ μεταξὺ κατοικοῦντες“.**

Днес взимам от този текст три думи: „Ελληνες, καλλιεργεῖται, παντες“, поставяйки ги във времето им — началото на XIX в., века на разума, и в контекста на Дукас, един от най-типичните учени за своето време.¹

„Ελληνες. Тук терминът се използва с обич и гордост в една дълбоко сантиментална декларация: „Това сладко и нещо, и име“, без никакъв оттенък на неодобрение или недоверие. Не са минали и 25 години от времето, когато почитаният от мнозина — включително и от самия Дукас — Катардзис изключва употребата на името елини като етническо за съотечествениците си:

*В същността (лат.).

**„Под елини разбирам, когато произнасям това сладко и нещо, и име, не само онези малко елини, живеещи в Древна Елада, но просто всеки в пространството, в което се говори този нов елински диалект, чрез който се култивира и стига всеки до същия край. Такива са от реката Прут до Нил и всички предимно помежду живеещите“.

***Елини, култивира се, всички

Докладът на К. Димарас е изнесен на I-я международен колоквиум на Центъра за новогръцки изследвания — „Книгата в прединдустриалните общества“:

Κ. Θ. Δημαρχᾶς. Τὸ δευτέρου βιβλίου στὸν ἐλληνικὸ χῶρον. — Τὸ βιβλίου στὶς προβιομηχανικὰ κοινωνίες. Πρακτικὰ τοῦ Α Διεθνοῦς Συμποσίου τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν. Ἀθήνα, 1982, σ. 169–188.

¹Цитатът от Дукас се вметва в по-голямата тема за влиянието на езиковата теория на Кондиак върху идеите на Новогръцкото просвещение. По-подробно по въпроса вж. у:

Κ. Δημαρχᾶς. Ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς. Ἀθήνα, 1964; C. Th. Dimaras. La Grèce au temps des Lumières. Genève, 1969.

„елини остана да означаи просто идолопоклонник“. Впрочем Дукас можеше да се вслуша и по-близо до себе си — в Кораис, който, когато през 1805 г. превъзнасяха названието „елини“ („Ако предпочиташ името елини, приятелю, наричай се елин“ — пише), предпочиташе грък, припомняйки, че то е по-старо от другото, но най-вече защото „така ни наричат и всички просветени народи на Европа“. Разбира се, Кораис няма причина — освен политиката, целесъобразността, икономията, както биха казали византийските ни прадеди — да се страхува от лошата репутация на името елини и избягва да я припомня. Но тези нови формулировки се използват в началото на века, за да се вместят в по-широки несъвременни рамки. И тъй преминавам към другите два термина.

Καλλιέργεια.^{1а} Глаголът и производните му ни интересуват главно поради метафоричното им значение. То е старо, древно, но тук в годините, с които се занимаваме, изглежда като да се разгаря и заедно с него да се разгарят или да се формулират съответни термини. Човекът се култивира, но и езикът се култивира: можем да говорим за култивиран човек, както прави тук Дукас, но можем да говорим и за култивиран език. При това Катардзис, на който вече се позовах веднъж и на когото ще се позова и трети път, използва различни термини, отвеждащи само в един смисъл на култивиран език. Струва си да отбележим формулировките му — те са чести и всички споменати тук принадлежат на онова, което бях нарекъл манифеста му, т. е. на първата му програмна работа. Близко до ума е, че спрягат глагола: култивира, култивира се, култивиран. Отнасят се винаги към езика; обаче сякаш желаещ да закрепим по-добре смисъла, вмъква и един неологизъм (що се отнася до нашата лексикография) — термина *καλλιέργεια*. * Тъй че имаме възможност да говорим и за „култура на езика“. Но всичко това изглежда не го задоволява, едновременно с *καλλιέργεια* и производните му използва, преминавайки от едно езиково семейство в друго, производните на култура: „култура на езика“, , глагол деятелен и пасивен. Последователността между термините с латински и гръцки произход е непрекъсната.

Накрая това : казваме „от реката Прут до Нил всички почти помежду живеещите“. Отглас от Изократ? Вероятно: в този кръг на старогръцка образованост, на който Дукас принадлежи, намеците са любимо средство и съдържат сигнали и контрасигнали. Те осигуряват разпознаването, че използващият ги принадлежи на по-специален кръг. Така че „елини се наричат в нашето образование... участващите“. Все пак да не забравяме, че се намираме в 1811 г., да не забравяме многобройните причини, които трябва да изследваме всеки път, когато се окажем пред движенията на ума и душата. Знаем също, че трябва да търсим не само причините, породили

^{1а} В по-старите речници като основно значение на глагола се дава „правя добре, правя изкусно“ (вж Λεξικὸν τετραγλωσσὸν... Ἑλληνικὴν, πεζὴν Ῥωμαϊκὴν, Λατινικὴν καὶ Ἰταλικὴν. Συνταχθὲν παρὰ... Γεωργίου Κωνσταντινοῦ, Ἐνετιῆσι, αφεὺς (1957): *καλλιέργειω* — *eumorfia* *κατὰσκευαζῶ*, *pulchre fabrico*, *ben coltivo*). Във времето на Дукас значението му се приближава към френското *cultiver* (вж Λεξικὸν διγλωσσὸν τῆς Ῥωμαϊκῆς καὶ γαλλικῆς διαλέκτου... συνταχθὲν παρὰ Γεωργίου Βεντόνη. Ἐκδ. II, ἐν Βεῖννῃ, 1804: *καλλιερῶ* — *cultiver*; *καλλιέρεια* — *culture*, както и Ἑλλῆνο — Ῥωσσιχο — Γαλλικὸ *λεξικόν*... Συνταχθὲν παρὰ Δοσιθέου Ἱερομόντου Κομῆ. ἐν Μόσχῃ, T. I, 1811; *καλλιερῶ* — *удобряю землю*, *améliorer*, *cultiver la terre*; *καλλιερῆθεις*, *-εταχ* — *удобрившийся*, *-аяся*; *celui qui a été cultivé* (Бел. прев.)

*Култура.

всяко подобно движение, но и онези, които му придават специфичен конкретен образ. В такъв случай необходимо е да изследваме две неща: защото предшестващата във времето причина се появява в конкретен момент и защото в конкретния момент между наличните причини една излиза напред. Понеже, както казахме, дошъл е часът на едната или на другата.

При всеки случай мисля, че в затворения от трите ключови думи на Неофитос Дукас (гръци, култивира се, всички) триъгълник се определя в крайната си форма новогръцкото съзнание. Малко по-късно революцията, създаването на една държава, ще придаде по-изчистени и по-ясни географски очертания на тези граници, подчертавайки географското местоположение. Обаче и на това освободителната идея (*irrédentisme*) придава значителна противотезест на която и да е хиперболизирана автохтснност. От друга страна, имаме екзалтация по наследството на прадедите, еманципация от строгото религиозно учение, вяра в просвещението, енергично народно утвърждаване. От времето на Катардзис до Кораис гръцката интелигенция ще да е говорила на различни езици, но с един в много общ дух: дух, който се стреми да изравни гръците със западните постижения. На ориентацията в тази посока сигурно са съдействали много от разнообразните непосредствени причини. Но за нас, оказалите се в края на тази история, няколко години преди революцията (която, както казахме, е и последният етап на днешните ни дирения), интерес представлява само едно от тези явления — присъствието на западната култура в гръцкото съзнание.

Време е вероятно да преминем към установеното описателно изложение на историята — от началото към края. Макар че и инверсията (редът, по който започнахме, тръгвайки от последните години да спрем на началото) би могла да намери привърженици, поддържащи и основателността, и целесъобразността ѝ. Това, което Макиавели твърди за политическата практика и което често ми харесва да си припомням и го припомням, намира лесно приложение и в политическата теория, както и утвърждаване при всеки вид диахронен подход. *Politique d'abord** по думите на Charles Maurras или на много други, които не са негови последователи. Тезата на Макиавели е насочена към институциите, които изглеждат пред разпад — тогава трябва да се изкачим към жизненото им начало. Подобен подход ни се предлага днес по отношение на знанието. Прекрасното днес... Човекът не е открил друг начин да изпробва и да подобри институциите си, освен като ги сближава постепенно с непрекъснатия си и нарастващ опит. Така помагаме и на детето, за да стигне от познатия му заобикалящ го свят до по-широките синхронни и диахронни, географски и исторически представи.

По малко по различен начин, като добавка към всичко казано дотук като въведение, бих искал обаче да добавя извън времето, с което се занимаваме сега, две чужди, не лично мои наблюдения. Поднасяйки идеята, че главната характеристика на всяка историография е осъвременената история. Кроче успя да поддържа в мисленето, родило това мнение, такъв усет за изходната точка, който е едновременно и предел на диренията ни във вечно живата съвременност. Да приключим обаче нашето въведение с една мисъл, типична за Катардзис — това, както отбелязах, е третото му споменаване — онази, която подбужда свидетелите на човешките дела да не използват никога чужди пътища към съвременните проблеми. „И как може“ — пише през

*Първо политиката (фр.).

1786 г. и повтаря около 10 години по-късно: „Как може някой виден грък да каже, че може да не се интересува от толкова неща в новата политически история? Т. е., ако иска да познава англичаните, французите и холандците, защо изучи кои бяха лакедемонийците, атиняните и тирийците?“² Така буйно и съмнявайки се, навлязоха в своята съвременност — края на XVIII в., новите гръци. Бихме ли искали да разберем как са се формирали тези нови тенденции в една затворена икономика, която изглеждаше осъдена да остане или да иска да остане затворена? Да се върнем два века назад и слизайки, както казахме, към потока на годините, да се опитаме да видим как се е формирало това ново състояние.

Формирането се е извършило на стадии. Историята присъства в сътресенията, грубите промени, взривовете. Но по правило историографът може или би трябвало да може, като се потопи в дълбоките пластове на миналото, да стигне до неразкритите движения, водещи към ясните пътища. Мисля, че можем да констатираме, че обикновено началото на развитието се свързва с лидерите — политически, обществени, духовни. При утвърждаването си те все още следват първия порив на издигналото ги течение, откъдето в положението, към което са се стремили, започват да наблюдават идващите нови движения. Оттук започва и втвърдяването, както и борбата между новите водачи, изкачващи се към върха на всеки вид власт.

Говорих за десетилетието от края на XVIII в. Действително около 1600 г. се забелязват някои (главно културни) явления, които придават нов оттенък на духовния живот на гръцкия елит в гръцките земи под османска власт и извън тях. Един кръг, работещ тогава между управлявания от венецианците Крит, Венеция и Вселенската Патриаршия, представлява по-чувствителен израз на тази промяна. Един кръг от йерарси, които или са образовани, или почитат писмената и имат за център Патриаршията. Църквата остава винаги недоверчива към Запада. Но сега, когато навлиза в период на относително богатство и комфорт, тя се обръща с надежди към него, за да почерпи сили, образование, подкрепа. Съществуването на две големи движения — Реформация и Контрареформация, всяко от които се стреми да намери опори и съперници с другото в грижите и обслужването на онези, които иска да привлече на своя страна, я подпомага в това отношение. За изглаждането на отношенията между западния и източния начин на мислене съдейства и гръцката диаспора. В такива случаи желанието за съвместно съществуване навсякъде, където е създадена значителна (като брой, търговска, духовна) гръцка колония, неизбежно поражда някакво сближение с местните жители. Във Венеция резидира епископ на Православната църква; по-високо образование — каквото Изтокът не може да им осигури — гръцките клирици получават в италианските университети, предимно в Падуа. Това движение естествено започва във Венецианския Крит, преминава на Йонийските острови, но — и в гръцките земи под османска власт.

На интересуващото ни тук равнище всичко това означава духовен обмен, означава изучаване на чужди езици, означава и придобиване на книги. Паралелно се появяват (или се предвещава откриване на) училища. Ако условно определим края на XVI в. за изходна точка на нашето изследване, то е точно заради тази последна активност. Но в какво се изразява тя: през 1593 г. с акт на Синода на Вселенската Патриаршия се нарежда „всеки епи-

² Δημήτριος Κατχρτζής. Τὰ εὐρισσομένη. Ἐξδότης Ἰ. Θ. Δημηρῶς. Ἀθήνα, 1970, σ. 177.

скоп в своята епархия грижа и възможна помощ да окаже, тъй че да могат да се изучават божествените и свети писания; да помага според възможността на приключващите учението и на възнамеряващите да учат, ако от способни има нужда“³. Тази удивително смела програма показва, че колективното тяло на Православната църква има достатъчно самоувереност, достатъчно вяра в икономическите си възможности, така че да нареди откриването на десетки училища (за стотици бихме могли да говорим, ако четяхме канона схоластично), да предвиди съответни разходи за учителския персонал, (който разбира се, в онези времена би бил образуван изключително от клирици, но неизбежно би отежнил всяка каса) и още да определи стипендии.

Естествено, мисли се и за книги. Мануил Геден преподрежда старо твърдение на Евсевиос Памфилу, че „всеки манастир, и всеки храм, и всяка епископия от първите векове придобиха библиотеки“⁴. Така стигаме до обекта на изследването ни: библиотеката — малка или голяма, научна или с практическа насоченост, но винаги неделима част от идеалната представа за училището. Библиотеките (във времето и ареала, с които се занимава симпозиума ни) са главна тема на доклада на г-жа Лукия Друлиа⁵, която ще ги представи по-точно и по-обстойно от мен. От цялостното виждане на явлението ще премина към някои сведения за присъствието на западната книга, засвидетелствани в библиотеките на православните християни.

От друга страна, в друга перспектива, мисля умишлено да не натоварвам изложението си с много имена, които и без това не се поддават на запаметяване при устно изложение. Затова в епохата, в която се намираме сега — върху оста на 1600 г., мисля, че една личност е достатъчна да покрие изследването ни: Митрофанис Критопулос. Все пак, за да го отнесем в един собствено негов климат, непременно трябва да се занимаем в това наше съобщение с Крит, Йонийските острови, Венеция, т. е. най-общо с областта на венецианската култура, която създаде, що се отнася до гърците, особено плодотворна почва за „отглеждането“ на западната книга. Тези явления, както и съответните фанариотски в другото крило на гръцкия духовен живот, ще разгледаме и по-късно, но сега в началото на периода, за който говорим, във връзка с поставянето в рамка на дейността на Митрофанис добре е да споменем най-напред климата, в който тези движения се вписват или който позволява възникването на такива движения. Крит, разбира се, твърде рано се приспособи към западната цивилизация. Известно е, че от гледна точка на културата животът в определени кръгове (които ни интересуват тук) на Крит се приравнява с този на Венецианската митрополия. Западната книга усърдно се влива в гостоприемните лични библиотеки. Един аристократ, живеещ в Хандакас, Антониос Калергис събира около себе си медицински, географски, естествонаучни, исторически книги. Има Данте, Бокачо, Петрарка, Аретино, Макиавели, Sperone Speroni. Религиозните про-

³ К. Ν. Σάθαζ. Βιογραφικὸν σχέδιασμα περὶ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμοῦ Β' (1572–1594), Ἀθήνα, 1870, σ. 91.

⁴ Μανουὴλ Γεδεών. Ὁ Ἄθωζ. Ἐναμνήσειζ, ἐγγράφα, σημεῖώσειζ. Κωνσταντινῦπολη, 1885, σ. 338.

⁵ Докладът на Л. Друлиа е публикуван в сборника от същия колоквиум — Loukia Droulia. Les foyers de culture en Grèce pendant la domination ottomane: le cas des bibliothèques. — Op. cit., p. 189–206 (бел. прев.)

блеми, реформаторското движение също го интересуват. Това в средата на 16 век.⁶

Добре е обаче преди да се спрем на Митрофанис, да го поставим в рамката на други двама йерарси. По-старият, Филадельфийския митрополит Гавраил Севирос и по-младият от Митрофанис пак митрополит на Филадельфия — Герасимос Влахос. Севирос има влечение към западните книги, но тъй като сведенията, с които разполагаме за него в сравнение с другите са доста ограничени, образът му от тази гледна точка може да е донякъде безцветен. Оцелял е обаче каталогът на библиотеката на Влахос, за съжаление още неиздаден и некомментиран. Все пак в структурата на тази библиотека значително място заемат произведения, които не принадлежат нито на теологията, нито на църковните дела. Астрономически, медицински, исторически произведения, Cortegiano на Балтазар Castiglione, Sperone Speroni (присъствието на когото в гръцката култура по мое мнение все още не е изяснено), Guicciardini, Бокачо — твърде показателно с „Генеалогията на боговете“: Като че ли в лицето на Влахос редом с йерарха на Православната църква забелязваме един задълбочен в четенето западен учен. Оставайки в същия кръг, бих казал между другото, че ако съществува все пак влиятелно лице в цялото това движение, няма съмнение, че това е Кирилос Лукарис. Той приема някои несигурни лъчи на започващия в православната атмосфера църковен хуманизъм и ги излъчва отново като сигнал и повеля за едно дълбоко обновление. Но изпънтелният инструмент на този главозамайващ план е главно Митрофанис Критуполос.

От 1671 г., тогава двайсетгодишен, той е заминал в чужбина и е живял на Запад (Англия, Германия, Швейцария, Венеция) повече от 12 години. Целта, която декларира, е да усъвършенства знанията си за вратата. Но мисията му не се ограничава дотук: има указания, че едновременно с това осъществява контакти с някои реформирани църкви в страните, които посещава. Знаем още (и това ни интересува по-специално), че настойчиво и систематично събира западни книги, за да ги прехвърли на Изток, но и в тази дейност не е воден само от жаждата за знание или за случайно придобиване на книги: други конкретни указания, които е получил от Кирилос, водят до същия резултат. Тук трябва да насочим вниманието си както към действията, така и към духа, с който се осъществяват. Действията: покупки, изпращане на дарове, размени. (Колкото до последните Кирилос с крайна прагматичност одобрява или предизвиква предоставянето на древни ръкописи, за значението на които си дават сметка и вдъхновителят, и изпълнителят. Висока полза: църквата има пръв дълг, първа необходимост да е осведомена, да е в крак със западните постижения. За осъществяването на първоначалната цел са необходими жертви). Но онова, което ни интересува главно, е охотата, с която Митрофанис изпълнява ангажиментите си спрямо книгите — стреми се страстно да ги увеличи било събирайки за църквата, било с грижа за собствената си библиотека. Би могло да се каже, че личното му поведение е желанието да колекционира, показателната интимност на дългия навик. Удвоеното паралелно дирене разширява още повече показаното тук и приема характерните черти, типични за едно, малко или голямо, но при всеки случай колективно тяло.

⁶ Νικόλαος Μ. Παχυπυτώνης, „Ερευνα ἐν Βενετία“, *Θησαυρισματα* 5 (1968), σ. 53–55.

В това отношение остава да видим типа книги, които издирва или в крайна сметка прибира. Възможностите, които ни се предлагат сега, не съответстват на онези, които ни предостави каталогът на библиотеката на Герасимос Влахос. От определена библиографска гледна точка биха могли да изглеждат по-добри, тъй като по-голямата, по-значимата част от сведенията, с които разполагаме, произхождат от същата сбирка, която е прибрал Критопулос — днес притежание на Александрийската патриаршеска библиотека. Ползата им за нашето изследване обаче не е толкова голяма: идентифицирането им се основава на ктиторските автографи на Митрофанис, надхвърлящи 250. При все това ясно е, че една по-прецизна експертиза на останалите печатни издания в библиотеката би препотвърдила онези, които със сигурност са били негово притежание. ¹ В крайна сметка не знам дали и доколко библиотеката е била наследена и ако да, ⁷ то в каква посока е станало наследяването. Все пак отбелязвам присъствието на достатъчен брой справочни издания, дори речници, с ктиторски надписи на Митрофанис, както и една „Божествена комедия“ на Данте от 1555 г. и един Макиавели от 1534 г. — последните без надписи. Ще ги приемем за преобладаващи извън голямото число гръцко-латински издания.

Темата за справочните издания ни позволява да преустановим за малко сухото изброяване на заглавия и да се върнем към едно от основните дирения, за което загатнах преди време. Става дума за изучаването на езици. Малкото по-стари трудове, завещани ни от дедите, по този конкретен въпрос, също акцентират върху един затворен кръг на православната християнска култура, интересуващ се предимно от две концентрични учения и изследвания — християнската филология (естествено в рамките на православието) и старогръцкия език. От друга страна ученето на езици се представя като „хвалба“ на XVIII век. ⁸ Сега, наблюдавайки тези дирения с друго око, срещаме разнообразни свидетелства, които представят и от тази по-задълбочена гледна точка образа на образованите гърци по времето на османската власт. Естествено, сведенията за придобиване на западни книги в гръцките земи от една степен насетне (т. е., брой който е достатъчен да ни увери, че не става дума за изолирано и непоследователно явление) би трябвало да се приемат като свидетелство за ученето на чужди езици. Казахме: да се установи дали западната книга присъства и ако да, то как се използва съдържанието ѝ. Учене на езици, превод, включване — положително или отрицателно, в духовния живот. Положително или отрицателно — подготвям една последна степен на изследването ни. Обаче тя ще дойде по-късно, когато инкорпорирането на западната култура в гръцкия ареал ще стане част от един по-еманципиран духовен живот и дори в посока на изучаване на живите западни езици. Засага това наше отклонение докосва предимно латинския — епицентъра на темата в по-старите векове.

Този приоритет, ясен сам по себе си, няма нужда да бъде обясняван най-малко по две причини. Ако националните езици на Запад започват постепенно и доста рано — още от вековете, които изследваме тук (XVI—XVIII), да заместват латинския в образователната му употреба и по-тясно в литературата, то и в началото на XIX в. той продължава да се използва в много научни области и особено в предимно интернационалните

⁷ Старите числа на сандьците, реда на липсите и т. н. го потвърждават.

⁸ Άγγ. Καλλιόττις. *Περὶ ἱστορίας. Τριλογία*, 1846, σ. 10.

теми на католическата теология или още повече в дейността на католическата църква и религиозния живот на паството ѝ. Впрочем става дума за един език, който е несъразмерно повече под прицел, от който и да е друг западен, за един език, който бихме могли да считаме за всичко друго освен мъртъв. С това преминаваме към другата от причините, на които се позоваваме: става дума за крайно отрицателното по онова време отношение на гръцката книжнина към паството; отсъствието на един достатъчен брой учени, ако не за друго, то за задоволяване нуждите на полемиката, би било неестествено. Разбира се, съществуват начини за използването на някакъв текст на език, който не се познава, но и там е нужен посредник, ключ за преодоляване на трудностите. По начало такъв ключ е преводачът. Имаме сведения от годините, които ни интересуват сега, за дидаскали „по двата диалекта на науките“ или казано по-учено „с еленския и латинския глас украсени“.⁹ В действителност тези изрази от епохата просто прехвърлят някои противоречиви изказвания на западната наука: *utraque lingua или utriusque lingua peritus*,¹⁰ чиято началото има аналогии в римския период или латините и при гърците.¹¹

Сведенията, потвърждаващи знанието или в крайна сметка поназнайването на латински език в годините, с които се занимаваме, са разпръснати в целия ареал на гръцките земи. Макар и тръгнало от свързаните със Запада райони (Крит, Йонийските острови, Венеция), явлението не би трябвало да се счита периферно. Впрочем на тази констатация всеки би намерил повод за връщане: местните нюанси в един кръг с обща структура. Методът на аналогията е прилаган главно в гръцката културна история и най-вече по отношение на църквата и нейните две центростремителни сили: Вселенската Патриаршия и Света Гора: и в двете клирът се привлича от всички краища на гръцките земи. Но и извън това съществени причини ни пречат да говорим за периферни явления в този случай: както с оглед на нашето съмнение, така и поради граничната особеност на гръцката култура. Да припомним първо, че става дума за един от най-важните белези на гръцката история от гледна точка на културата, който припомнимме преди време — старанията или постиженията на фанариотите. Припомнихме и една друга причина — съвместната работа на онези, които нарекохмѐ двете крила на ръководството на гръцката култура в онези трудни години. Преминаването от едното в другото е непрекъснато: видяхме имената, видяхме титлите, които се разменят и в двете посоки. Учредяването на Филаделфийския престол във Венеция подчертава и осветлява ярко тази връзка. Все пак някои странични обстоятелства я изявяват на нивото, което ни интересува, на нивото на западната книга. Изглежда, че и по този показател не съществува непроницаемост.

⁹ Ἰωάννης Σκακελίων. *Πατριακή Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα*, 1890, σ. 153–154.

¹⁰ Вж. Н.–I. **Marron**, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. Paris, 1948, p. 382 et 590; **L. Lafoscade**. *Influence de latin sur le grec*. – In: Jean Prichari. *Etudes de philologie neo-grecque*. Paris, 1892, p. 83–158.

¹¹ Няма да се връщам по-назад във времето, но при всеки случай съществуват латино-гръцки речници от периода преди завладяването, в които латинските думи са предадени с гръцки букви (като караманлийския). Очевидно е, че този обичай трябва да се съпостави с подобни феномени от годините на Латинската империя. Вж. **L. Lafoscade**. *Op. cit.*, p. 117 в съпоставка

Един църковник в Серес превежда от латински слова върху псалмите, през 1666 г. един клирик от Закинтос ги преработва. Епиротецът Анастасиос Папавасилиу превежда от латински едно „Въведение в математиката“, приемникът му в Янина превежда по същия начин една риторика. Макариос Калигерас от Патмос трябва да продаде един Плиний и един Вудеос.¹² И така пише на Константинос Гордатос в Хиос и му предлага произведения: онзи му отговаря да ги изпрати и добавя „искам 6, тъй като са ми потребни“. Сиреч клиентела съществува.

И тъй преминахме прага на новите времена — отговорът на Гордатос е от 1714 г. Влязохме във века на фанариотите с всичко онова, което той означава за промяната на гръцкото колективно тяло и по-конкретно на гръцката култура. Нещата, взаимната обвързаност на събитията, установяването на френския като международен дипломатически език са известни. Дори да не разполагахме със сведения, бихме били уверени, че определени групи гърци — търговците, контактуващи главно с италианските пристанища, жителите на градовете — първо в Крит, а после и на Йонийските острови, многобройните гръцки колонии в Италия, учените гърци, които са получили образование извън Османската империя, най-вече в италианските университети, са знаели повече или по-малко италиански. Съществуват някои изключения от това правило в по-старите времена: най-малко търговския обмен с Австрия и с някои други по-незначителни европейски страни. Същият мащаб показват и изследванията на университетско равнище. Така и малкото книги, които има вероятност да влезе в гръцките земи преди фанариотския период (с изключение на латинската, която вече проследихме) трябва да е била италианска. Бледа идея за тези контакти ни даде наблюдението ни, сравнение с латинската книга. Сега всичко това ще се промени.

Две промени в две противоположни посоки са тези, които засилват различието. Първо нарастването, което променя количественото съотношение и после абсолютния спад по същество. Всички тези явления ще проследим накратно, тъй като и без друго не принадлежат единствено на новогръцките изследвания. Така ще трябва веднага да припомним международния напредък, който бележи френският с превръщането си в признат език на договорите или по-добре да кажем на дипломацията (през същата година ръководството на откъднуавските княжества преминава в ръцете на фанариотите).¹³

Да видим сега какво представляват новите процеси, наблюдавани през онези времена, както и проявленията им в действията на фанариотите от гледна точка на нашето изследване. Ангажиментите по превода в държавните институции, за които те вече отговарят, са станали предимно задължение да се учи френски. Първа грижа на драгоманите, било упражнявайки се в устен превод, било движейки канцеларските работи, е да знаят добре френски — езикът, който ще трябва да използват непрекъснато и най-вече,

¹²Със сведението разполагаме от отговора на предложението му, където се дават имената на двама от договорените писатели. Вторият сигурно е *Vudé*, тъй като така е прието да се изписва името му на гръцки. Кой са бил обаче другите произведения не знаем.

¹³За фанариотите, фанариотския период, както и за библиотеката на Маврокордатос (цитирана по-нататък в изложението) вж. докладите *Simposium. L'époque phanariote* (21–25 oct. 1970). *A la mémoire de Cléobule Tsourkas*. Thessaloniki, 1974. (Бел. прев.)

говорейки или пишейки на който и да е от чужденците на Запад. Така и в княжествата, които естествено ще трябва и ще желаят да се равняват по съответните малки владетелски дворове (да не говорим за съседните императорски тронове във Виена и Санкт Петербург), френският език ще властва.¹⁴

Т. е. нарастването на ролята на френския език става заради фанариотите. За господарите и драгоманиите ще наемат френски секретари; за синовете на фанариотите, бъдещите господари и драгомани, ще поканят домашни учители французи; момчетата учат у дома си френски език, чието добро владение е предпоставка за социалната им — управленческа и дипломатическа, кариера, момчетата също учат заедно с тях. От тази гледна точка фанариотската къща става получател и носител на западна книга в Гръцкия изток. Това явление се наблюдава отчетливо в годините, чийто характерни черти и последствия трябва да очертаем и опишем сега.

Приближавайки времената, разположени по-близо до нас, за които са останали и по-обилни архивни материали, свидетелства и спомени, работата ни става едновременно по-лесна и по-сигурна. На първо място се открояват, разбира се, каталозите на библиотеките. Книгата, рядко явление в предходните години и в други социални групи, сега при фанариотите явно става мода и постепенно придобива форма на библиофилство: грижи за подвързията, специални ктиторски печатни надписи за украса и подлепване, стремеж за опазване на книгите. Върху тези признаци някой може да изгради увереността, че западният свят е доближил Гръцкия изток през тесния проход на книгата. Запазеният каталог на библиотеките на фамилията Маврокордатос потвърждават тази увереност, носейки съответните богати сведения. Излишно е да казвам, че само присъствието на едно име в каталога на дадена библиотека трудно води до едно или друго заключение. Какъв е пътят от присъствието на една книга в дадена библиотека до оползотворяването ѝ е проблем, който ни занимаваше и продължава да ни занимава. Що се отнася до някои имена на писатели или заглавия на произведения от сбирките на Маврокордатос, бих искал да подчертая, че и отсъствието на име от една библиотека не означава абсолютно нищо; напротив, струпването на типични за културата елементи в пространството на дадена библиотека създава плътност, която не би трябвало да се отминава за недоверчивост. След като взехме предвид всичко това, мисля, че можем да направим някои обобщителни бележки върху Маврокордатовата сбирка: Петрарка, Бокачо, Еразъм, Аретино, Монтен, Сервантес, Бейкън, Балтазар Грациан (с произведението му „Придворният“), Лафонтен, Пуфендорф, Лок, Метастасиос. Каква пъстра сбирка.

Тази картина би могла да се допълни от други извори с едно по-ярко присъствие на западните писатели и произведения в гръцкия ареал: свидетелства или сведения, преводи, просто споменавания или разсъждения — благосклонни или неблагоприятни. На много от доказателствата не възнамерявам да се спирам, защото, мисля, са изяснени и известни на интересуващите се от съвременната литература и историята на идеите или съзнанията. Две-три едри наброски за припомняне тук-там ще оформят нужната картина. Съществува един гръцки XVIII век, чийто различни прояви, съ-

¹⁴Богати сведения по този въпрос предлага работата на Louis Réau. L'Europe française au siècle des Lumières. Paris, 1938.

брани в цялост, водят към Просвещението. Пълнотата на тази картина се допълва, както се разбира от само себе си, от противодействащи на тази тенденция реакции. Естествено оттук нататък наблюдението ни ще е съсредоточено върху фанариотския епицентър, който в този момент е най-енергичният и най-изявеният в дейността и резултатите си. Но то е ще е отворено и към духовния живот на гърците като цялост.

От свидетелствата или сведенията, струва си, да припомним Кодрикас, който все още младеж, за да получи разположението на френското правителство, търси разпитващ Енциклопедията на Дидро. По твърдението на Де Виази в годините, които ни интересуват, йонийските библиотеки „пращяха“ от произведения на енциклопедистите и Волтер. Впрочем, това е моментът, когато цели неспециализирани библиотеки се купуват на Запад и пренасят на Изток. Ще приведа още едно значимо свидетелство, колкото и внимателно да трябва да го използваме: броят на намиращите се в библиотеките в гръцките земи просвещенски произведения, отпечатани през XVIII в., е голям. Трудностите при използването на това сведение произтичат от обективната невъзможност да се установи момента на навлизането им в географската и духовната области, които ни интересуват.

Точно преводите от западни книги са един от важните признаци, в които различаваме дълбоката промяна във времето. Те обикновено се програмираха, диреха или поръчваха; създаваха се и по някаква причина оставаха неиздадени или се публикуваха, присъстватки в значителен възход от 1750 г. насетне. Достатъчно е да припомним цифрите, изразяващи този възход. Все пак, за да спазим регламента, спестявам изброяването им: за пет десетилетия преводите от италиански стигат от 6 до 34, френските започват от 2 и също стигат до 34. Да не напредваме повече, по-добре оставайки при преводите, да отбележим две направления, изразяващи и двете присъствието на западната книга в гръцкия ареал по онова време и представлящи новите прояви на гръцката култура в тази област. От една страна, това са проблемите на преводаческия труд. За да останем при имената добре известни на всички, споменавам размишленията на Катардзис за методиката на превода и на Кораис за един конкретен проект: първият посочва начините, по които трябва да се осъществяват преводите; вторият — произведенията на западната литература, които трябва да се превеждат. Но програмирането принадлежи и то отново на фанариотите: грижите на две личности в тази посока са отдавна добре известни. Вселенският патриарх Самуил Хаджерис, конкретно, има и поддържа постоянна загриженост за преводи на гръцки. Движението е продължено от Михаил Сутсос, веднага след началото на първото му управление. Воден от духа на просветения абсолютизъм, той сам определя произведенията, които е необходимо да се превеждат. На усърдието му дължим превода на *Entretiens sur la pluralité des mondes* и други трудове, които без съмнение, изразяват просвещенската мисъл.

И така на този етап (до който стигнахме, встъпвайки в XIX в. с Кораис) виждаме накъде водеше присъствието на западната книга в гръцкия ареал. Много пъти досега се опитвах да избегнем поне една от опасностите, които съпровождат прилагането на сравнителните методи — да не превръщаме издирването на влиянията в учено клюкарство. Онова, което ни интересува не е изучаването на присъствието, а откриването и осветляването на причините за влиянията. Обикновено, когато те са ползотворни, а не обикновени преходни подражания, причината е една предшестваща ги жажда. Като от-

бира, ожаднелият идва да успокои тази жажда. В даден момент гърците избраха Запада. Това, смятам, трябва да е заключението ни, придружено от съпротивата (*resistance*), която една част от гръцката интелигенция проявява спрямо западната книга в началото на XIX в. Споменавания от западни автори в духа на Просвещението намираме често и дори доста рано — да кажем около 1760 г. с Евгениос Вулгарис, който е между първите (*pioupiers*). Но сега не бих искал да ви занимавам с това, тъй като многократно съм писал по този въпрос, тръгвайки главно от присъствието на Волтер в Гърция. Тези изобилни споменавания на имена на автори или произведения не означават нищо повече от напредването на едно обичайно приспособяване (*conformisme*): задължението някой да спомене като знак за познаване едно име или едно негово произведение.

По-поучителни в това отношение ни изглеждат опониращите произведения, както и някои други неща, свързани с мобилизацията (*levée de boucliers*). Първата и по-непристорена реакция е тази, която търси или цели да не се изучават западни езици по места с аргумента, че те учат на безбожие. Публикуват се доста произведения в края на XVIII и началото на XIX в. Но в крайна сметка имаме работа с един признат по схемата на adeptите на Просвещението конформизъм: опониращото произведение често се задоволява с позоваване на имена, деформирани по незнание: Вултерос за Волтер, Амитриос за La Mettrie.

И тъй договорихме си да спрем нашите наблюдения около 1821 г. Можем да кажем, че съпротивата срещу просвещенските идеи произтича от слабост. Почитателите на западния свят управляват някои от най-известните гръцки училища, публикуват книги — преводни и оригинални, но винаги в духа на западните идеи, на западния начин на живот. Сред тези образовани гърци ще се роди разбирането и ще се утвърди мисълта за народната свобода. Впрочем предтечите на тази мисъл като че ли можем да открием в западната книга в гръцкия ареал.

Превод от гръцки: Кети МИРЧЕВА